

NE „PERTIRTI“, BET PERMAŠTYTI: PASTABOS VYTAUTO JOKUBAUSKO KNYGOS PARAŠTĖSE

JOKUBAUSKAS, Vytautas. *Netiesioginis poveikis ir Lietuvos karinis saugumas 1919–1940 m.* Klaipėda: Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, 2019. – 368 p. ISBN 978-609-404-277-5

Manvydas Vitkūnas
Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija

Vytauto Jokubausko monografija „Netiesioginis poveikis ir Lietuvos karinis saugumas 1919–1940 m.“ jau atrado savo vietą ne tik istorikų knygų lentynose, bet ir ant kariškių, kitų šalies saugumu besirūpinančių žmonių darbo stalo. Ši monografija, kaip istorinis tyrimas, neabejotinai yra labai reikšminga, o kaip saugumo studija – itin aktuali, nes daugybė knygoje aptariamų temų bei problemų, kurios buvos svarbios Lietuvai 1919–1940 m., išlieka aktualios ir mūsų dienomis.

Autorius ėmėsi be galo įdomaus, išskirtinai sunkaus darbo ir pabandė išanalizuoti netiesioginius veiksmus (paremtus konvencinės ir nekonvencinės karybos metodais), taikytus prieš Lietuvą ir turėjusius įtakos lemtingiems mūsų šalies istorijos įvykiams aptariamuju laikotarpiu, tokiems kaip Vilniaus ar Klaipėdos kraštų praradimas, ar šalies nepriklausomybės netekimas 1940 m. Tuo pat metu autorius analizuoja ir Lietuvos gebėjimą taikyti netiesioginių veiksmų strategiją Nepriklausomybės kovose bei prijungiant Klaipėdos kraštą 1923 m., kas turėjo reikšmingą įtaką rengiant kariuomenę ir visą visuomenę krašto gynybai.

Jau knygos įvade (p. 7) autorius tarsi užsimena, kad nesiekia nustebinti naujų empirinių duomenų gausa (nors iš tiesų tokių duomenų randama apsciai), „pertirti“ ar verifikuoti esamų Lietuvos Nepriklausomybės karo ir kitų tyrimų, bet remdamasis esama historiografija siekia naujai pažvelgti į aptariamas problemas. Taigi, knygos autorius labai korektiškai apsibrėžia savo tyrimo lauką ir strategiją, o ją grindžia lietuviškoje historiografijoje nauja teorine prieiga: tyrimas atliktas, remiantis karybos teoretiko Basilio Henrio Liddell Harto (Basil Henry Liddell Hart) suformuota netiesioginių veiksmų strategijos koncepcija ir analizuojant, kaip kompleksiskai derinant konvencinės bei nekonvencinės kovos metodus galima efektyviai siekti tikslų įvairiais konfrontacijos ar karo laikotarpiais. B. H. Liddell Harto koncepcijoje netiesioginiai veiksmai apibrėžiami kaip visuma priemonių, kurios gali būti pritaikytos taikos ir karo metu, vengiant brangiai kainuojančios tiesioginės, frontalinės karinės atakos (p. 6).

Tyrimu siekiama atskleisti, su koku iššūkių nacionaliniam saugumui spektru susidūrė Lietuvos Respublika tarpukario metais, ir atsakyti į klausimą, kodėl 1940 m. Sovietų Sąjungai su nekinetinės operacijos pagalba pavyko nutraukti Lietuvos valstybingumą (p. 8). Būtent šis klausimas yra vienas fundamentaliausių XX a. Lietuvos istorijoje, intensyviai aptarinėtas dar įvykio amžininkų, sulaukiantis daugybės kontroversiškų vertinimų jau septyniasdešimt metų, kaitinantis aistras visuomenėje mūsų dienomis ir neabejotinai liksiantis vienu aktualiausių dar labai ilgai. Kiekvienas bandymas prisiliesti prie šios temos yra ir intriguojantis, ir rizikingas, žadantis nevienareikšmiškas bet kokios padarytos ir paviešintos išvados refleksijas viešojoje erdvėje. V. Jokubauskas nebijo šios atsakomybės, o atsakymų į sunkų ir skaudų klausimą, kodėl 1940 m. viskas susiklostė būtent taip, ieško labai nuosekliai ir metodiškai. Lietuvos ėjimas į „1940 metus“ (kurių kompleksą mūsų visuomenė akivaizdžiai jaučia iki šiol, o išorinės nedraugiškos jėgos tuo naudojasi) nebuvo momentinis ar labai greitas. Tai lėmė daugybė sudėtingų, susipynusių politinių, ekonominių, karinių, socialinių, galiausiai dvasinių, moralinių priežasčių, tuometinės Lietuvos visuomenės turėtos istorinės patirtys ir kiti veiksniai. Autorius su stebėtinu atkaklumu, žingsnis po žingsnio bando atskleisti, kokios visuomenės ir valstybės vietos buvo stiprios ar silpnos, daugiau ar mažiau atsparios kylančioms grėsmėms.

Pirmajame knygos skyriuje „Netikrumo aplinka: keturi kariniai epizodai Lietuvoje“ analizuojami keturi atvejai iš tarpukario Lietuvos istorijos. Autorius aptaria karinių pajėgų naudojimą netiesioginių veiksmų strategijos taikymo kontekste. Pirmiausia trumpai apžvelgiama Lietuvos kovų su bermontininkais patirtis, akcentuojant, kad Lietuvos kariuomenė net nebandė ginti visų vietovių, kur veikė bermontininkų grupės, bet ėmėsi dvejopų veiksmų – bermontininkų užnugaryje skatino ir organizavo partizaninį pasipriešinimą, tuo siekdama sudaryti sukilimo vaizdą, o reguliariąsias pajėgas sutelkė vienoje vietoje ir smogė į silpniausią priešų vietą (p. 23). Antrasis pavyzdys – 1920 m. gen. Lucjano Želigowskio vadinamasis „maištas“, leidęs Lenkijai užimti ženkliai dalį Lietuvos teritorijos. Akcentuojama gyventojų lojalumo vienai ar kitai kovojančiai pusei svarba. Konstatuojama, kad lenkais save laikančių žmonių dominuojamose teritorijose jokie partizaniniai veiksmai, remiami Lietuvos kariuomenės, nebuvo įmanomi (p. 30). Vis dėlto šioje vietoje vertėtų atkreipti autoriaus dėmesį, kad tarp lenkų pajėgų užimtų teritorijų Varėnos, Ignalinos, Švenčionių apylinkėse buvo ir itin lietuviškų apylinkių, iš kurių buvo kilę ir nemažai Lietuvos kariuomenės savanorių, todėl bent kai kuriose Vilniaus krašto vietovėse organizuoti ginkluotą antilenkišką pagrindį tam tikrų galimybių būta.

Plačiai aptariamas 1923 m. Klaipėdos krašto prijungimo prie Lietuvos atvejis, atskleidžiamos šio itin svarbaus istorinio įvykio detalės. Ne ką mažiau dėmesio skiriama ir Klaipėdos krašto atplėšimui nuo Lietuvos 1939 m. Analizuojama, kaip tautiškai ir kultūriškai išskirtiniame krašte veikė nacių propaganda, kaip kito gyventojų nuotaikos

nacių Vokietijos ir Lietuvos atžvilgiu. Analizuojama Lietuvos kariuomenės, pasienio policijos, šaulių situacija ir elgesys dramatiškų įvykių akivaizdoje. Apibendrinamas šių istorinių įvykių teikiamą patirtį, autorius konstatuoja, kad „mažųjų valstybių teritorinė gynyba gausiai tautinių mažumų ir kitai valstybei lojalų asmenų gyvenamose teritorijose neįmanoma. Tai faktas, kuris negali būti pamirštamas“ (p. 66).

Antrajame monografijos skyriuje „Ir taikos metu kariaujama“ aptariamos karo formos, atskleidžiamas vadinamojo „dvasinio karo“ fenomenas, į kurį žvelgiama per ekonominių, tautinių, ideologinių klausimų prizmę. Analizuojamas visuomenės atsparumas įvairių išorės ir vidaus jėgų, siekiančių pakirsti pasitikėjimą savo valstybe, veikimui bei esminiai lojalumą savo valstybei skatinantys arba silpninantys veiksniai. Jie tiesiogiai susiję su piliečių patriotinėmis aspiracijomis, valia priešintis agresijai, lojalumu savo valstybei arba likimu pasyviais įvykių stebėtojais ar netgi kolaboravimu. Autorius daug dėmesio skiria tokiems dvasinio karo elementams kaip propaganda, bauginimas, šnipinėjimas (tarpukario Lietuvos kariuomenėje šie klausimai taip pat laikyti aktualiais). Buvo gerai suvokiama kalbos ir tautiškumo reikšmė žmonių pilietinėms, patriotinėms aspiracijoms.

Autorius plačiai apžvelgia Klaipėdos krašte 1923–1939 m. vyravusias nuotaikas, nesantaiką tarp radikalai nusiteikusių vokiečių ar provokiškų nuostatų žmonių ir lietuvių. Aptariama Šaulių sąjungos veikla Klaipėdos krašte. Kita tema, kuriai autorius skiria daug dėmesio, – komunistų ir kitų kraštutinių kairiųjų jėgų veikla. Autorius analizuoja „žydo komunisto“ vaizdinį, jo atsiradimo priežastis ir pagrįstumą, įvairių komunistinių grupelių veikimą kariuomenės daliniuose, naudotas propagandos priemones ir kovą su komunistų ardomąja veikla Lietuvos kariuomenėje.

Labai įdomi vokiečių tautybės karių, tarnavusių Lietuvos kariuomenėje, pilietinės laikysenos, lojalumo ar nelojalumo Lietuvos valstybei analizė. Kariuomenė buvo ta vieta, kur kitataučiai galėjo gauti tikras pilietiškumo pamokas, bet esant smarkiai nacių propagandai, jai vis stiprėjant Klaipėdos krašte, tarp kariuomenėje tarnavusių šauktinių vokiečių ar suvokietėjusių lietuvininkų tolydžio daugėjo Lietuvos valstybei nelojalių ar net atvirai priešiškių asmenų. Taip pat aptariami kai kurie probleminiai žydų ir kitų tautinių mažumų atstovų tarnybos Lietuvos kariuomenėje aspektai, pateikiama įdomių kasdienio bendravimo tarp kareivių, kildavusių kuriozinių ar konfliktinių situacijų pavyzdžių. Analizuojama, kaip kariuomenės vadovybė, atsakingi pareigūnai vertino kitataučių karių tikro ar galimo nelojalumo Lietuvos valstybei keliamus iššūkius, kaip šios problemos buvo sprendžiamos.

Dar vienas itin svarbus visuomenės lojalumo savo valstybei ir atsparumo priešiškių jėgų propagandai aspektas yra socialinė ir ekonominė piliečių gerovė. Skurstančios, didelę socialinę atskirtį jaučiančios visuomenės grupės yra lengviausias taikinyss priešui, siekiančiam pakirsti piliečių pasitikėjimą savo valstybe. Monografijoje

kiek plačiau analizuojamas Suvalkijos ūkininkų protestų ir jų numalšinimo pavyzdys. Anot autoriaus, „ūkininkų streiku, o iš esmės blogėjančia ekonomine padėtimi krašte buvo pasinaudota, siekiant destabilizuoti padėtį valstybėje bei susilpninti politinį režimą“ (p. 218).

Aptardamas tai, koks finansavimas buvo skiriamas krašto apsaugai ir kaip visuomenė tai vertino, autorius pažymi (citata plati, bet autoriaus daroma išvada išties konceptuali): „Kariuomenė vertintina gerokai platesniame kontekste, tai ne tik valstybės gynybinis pajėgumas karo atveju, bet ir „tautos mokykla“, prisidėjusi prie *naujo tipo, naujos kartos* lietuvių visuomenės formavimo. Visuotinis privalomas pradinis švietimas ir visuotinė privaloma karinė tarnyba buvo du plačios aprėpties institutai, įgalinę politinę valdžią praktikoje plėtoti modernios lietuviškos tautinės savimonės indoktrinavimą sistemingai ir plačiu mastu. Tačiau dalies visuomenės atmintyje įstriogo kontrastuojantys vaizdiniai: skurdo bei socialinės atskirties ir gana brangiai kainavusio krašto gynybos pajėgumo stiprinimo, su tokiais atributais kaip dideli karininkų atlyginimai ir įspūdingi bei įkvepiantys kariniai paradai. Amžininkų refleksijos byloja, kad suvokimo apie gerovės svarbą nacionaliniam saugumui būta, tačiau gal stokota laiko (sovietinė okupacija nutraukė visus darbus ir planus), o gal ir politinės valios bei ryžto radikaliems sprendimams, kad gerovė pasiektų kuo daugiau, o skurdas paliestų kuo mažiau visuomenės narių. Problema buvo valstybingumo atneštų galimybių ir gerovės aprėptis, nes tiek geografinė prasme (Kaunas ir provincija), tiek ir socialine prasme (valdininkija, karininkija, verslo atstovai ir ūkininkai bei darbininkai) žmonės laisvę (ne)pajuto skirtingai. Ir prie nusivylimo „dabartimi“ dar prisidėjo nostalgija praeičiai“ (p. 233). Visiškai sutinkant su autoriumi, neįmanoma nepastebėti, kad daugelis iš išvardytų problemų tam tikrais aspektais lieka aktualios ir mūsų dienomis, XXI amžiaus Lietuvoje.

Trečiajame monografijos skyriuje „Pralaimėtas ateities karas“ nagrinėjamas labai sudėtingas klausimas, – kaip spręsti „ateities karo“ problemą ir bandyti išsaugoti valstybingumą, kai šalis susiduria su rimtais iššūkiais – turi neišspręstų teritorinių ginčų ir grupes nelojalių ar valstybe nusivylusių gyventojų. Tyrime kalbama apie tarpukario Lietuvos atvejį, tačiau panašios problemos ir šiuo metu labai aktualios tokioms šalims kaip Ukraina, Sakartvelas ir daugeliui kitų valstybių, kurios išgyvena aktyvius ar „iššaldytus“ karinius bei geopolitinius konfliktus. Daugelis šių konfliktų yra arba bus sprendžiami, derinant politines ir karines priemones, o jų efektyvumas priklausys ne tik nuo daugelio vidinių (tinkamas planavimas, pasirengimas, efektyvi veiksmų strategija bei taktika), bet ir išorinių (kintanti tarptautinė aplinka, sąjungininkų ir priešininkų ryžtingumas bei noras eskaluoti arba deeskaluoti konfliktus) veiksmų, ginčytinų teritorijų gyventojų nuostatų bei laikysenos. Kaip, išsigyvenant įtampą, pasirengti galimai dar didesnei ir, tikėtina, lemtingai jos eskalacijai? Šis klausimas buvo labai aktualus Lietuvos valstybei tarpukariu. V. Jokubauskas labai išsamiai aptaria, kaip

vyko valstybės gynybos ir šalies išlikimo (išsaugojimo) strategijos paieškos. Lietuvos gynybinių pajėgumų stiprinimas analizuojamas regioniniame kontekste, įvertinant ir tai, kokių kelių tuo metu ėjo Lenkija, Švedija, kitos šalys (p. 236–238). Atkreipiamas dėmesys, kad nagrinėjant Didžiojo (Pirmojo pasaulinio) karo patirtį ir ieškant atsakymų, kokie jos elementai gali būti svarbūs ir panaudotini Lietuvos atveju, buvo remiamasi dviejų santykinai mažų, bet nepalyginamai galingesniems priešams atkakliai besipriešinskių Europos valstybių – Serbijos ir Belgijos – pavyzdžiu (p. 241–244), ir buvo daromos reikšmingos išvados (skleidžiamos ir Lietuvos kariuomenei bei plačiajai visuomenei), kad „būdamas koalicijoje, mažos valstybės gali sėkmingai kariauti su stipresniais priešais; mažos valstybės ir jų kariuomenės gali turėti lemiamą reikšmę didžiųjų valstybių kariuomenių kovoje; mažų valstybių vyriausybės ir kariuomenės gali veikti už savos teritorijos ribų – egzilyje arba kontroliuojamos tik nedidelę jos dalį; laikinas teritorijos praradimas nėra problema, nes laimėjus karą bus išlaisvintas okupuotas kraštas, o teritorija gali būti netgi išplėsta“. Kaip vėliau parodė Antrojo pasaulinio karo patirtis, šios įžvalgos kai kurių valstybių atveju pasiteisino.

Kitas svarbus klausimas, gvildenamas trečiajame skyriuje, yra tautų siekis gyventi savo etnografines ribas atitinkančiose valstybėse, kuris buvo realizuotas estų ar latvių, iš dalies – lietuvių, o ukrainiečių atveju pamintas stipresnių kaimynų. Trumpai aptariama, kaip prieš bendrą agresorių – Lenkiją – bandė veikti lietuvių ir ukrainiečių organizacijos, kaip ukrainiečių padėtis Lenkijos valdomose žemėse buvo nušviečiama lietuviškoje spaudoje (p. 244–249). Toliau autorius aptaria vieną opiausių tarpukario Lietuvai Vilniaus ir Vilniaus krašto priklausomybės klausimą, su šio krašto atgavimu sietus lūkesčius, jų grindimą racionaliais istoriniais, demografiniais ir kitais argumentais. Manychiau, čia kiek plačiau buvo galima akcentuoti tarpukariu vykusią ideologinę kovą dėl Vilniaus atgavimo, plačių visuomenės sluoksnių įtraukimą į šią veiklą, „Vilniaus vaizdinio“ konstravimą, įvairias šiandien kiek primirštas ideologinės kovos dėl Vilniaus formas („patriotinį turizmą“ prie demarkacinės linijos ir kt.).

Autorius daug dėmesio skiria kariniam valstybės rengimui, kariuomenės struktūros, aprūpinimo, gynybinių planų raidai ir kaitai tarpukariu, vykusiai priklausomai nuo grėsmių suvokimo, valstybės bei kariuomenės galimybių kaitos. Detaliai analizuojama, kaip buvo vertinama teritorinės gynybos bei partizaninių veiksmų galimybė ir kaip šiems veiksams buvo rengiamasi, nurodomi įdomūs konkretūs pavyzdžiai.

Galiausiai pasiekiame savotišką tyrimo kulminaciją: poskyryje 3.3 „Pralaimėtas *dvasinis karas*: Lietuvos sovietinė okupacija“ nagrinėjama Lietuvos valstybės, jos politinio ir karinio elito laikysena dramatiškų 1939–1940 m. įvykių akivaizdoje. Autorius bando atskleisti priežastis, lėmusias vienus ar kitus sprendimus, moralinius apsisprendimus, gana „letargišką“ visuomenės reakciją į lemtingus įvykius. Jau išvadose V. Jokubauskas, apibendrinamas gausią studijoje pateiktą empirinę medžiagą ir

smulkesnes įžvalgas, konstatuoja, kad 1940 m. „dalies visuomenės konformizmas ir apsisprendimas kolaboruoti su sovietais, tikintis išlikti ir sulaukti pokyčių, kai bus nuverstas tautininkų ir A. Smetonos režimas, pirmiausia padėjo agresoriui. Tarpukario Lietuva po įtemptos, du dešimtmečius užsitęsios, kovos 1940 m. vasaros pradžioje pralaimėjo *ateities karą – dvasinį karą*, kurį aiškiai suvokė, reflektavo, svarstė jo poveikį ir galimą atsaką, bet neįstengė laimėti. Pralaimėjus *dvasinį karą*, valstybės ginkluotosios pajėgos *in corpore* buvo dezorganizuotos ir nepradėjo ginkluoto pasipriešinimo, kuriam intensyviai ruošėsi. Darytina išvada, kad pralaimėjus *dvasinio karo* fronte, apribojamos galimybės kovoti ir konvencinio karo frontuose“ (p. 333).

V. Jokubausko monografija leidžia ne tik įvertinti tarpukario Lietuvos patirtį, įvairiais istoriniais momentais padarytus teisingus žingsnius ar klaidas, bet ir, remiantis šios patirties suvokimu, adekvačiau, realistiškiau, blaiviau vertinti dabartinės Lietuvos situaciją nūdienos saugumo iššūkių akivaizdoje. Įvairios problemos, darančios didžiąją įtaką visuomenės atsparumui (socialinė atskirtis, pasitikėjimas savo valstybe, jos institucijomis, tikėjimas savo ginkluotosiomis pajėgomis – ne tik kariuomene, bet ir kitomis sukarintomis tarnybomis – ir jų galimybėmis efektyviai ginti šalį, tinkamas jaunosios kartos ugdymas, įvairių visuomenės grupių integracija ir kt.), itin aktualios mūsų dienomis. Valia priešintis tolygi valiai išlikti laisviems. Istorinės patirties suvokimas gali padėti išvengti bent dalies galimų klaidų ir suteikia galimybę priimti teisingesnius, efektyvesnius sprendimus rūpinantis šiuolaikinės Lietuvos saugumu. V. Jokubausko monografija „Netiesioginis poveikis ir Lietuvos karinis saugumas 1919–1940 m.“ yra tarsi raktas į istorinės patirties lobyną. Tereikia perskaityti, suvokti ir permąstyti. Praeities nepakeisime, bet galime pabandyti pakeisti ateitį Lietuvai naudingesne linkme.